

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

УДК 347.1

Наталія Семенівна Кузнєцова,

професор кафедри цивільного права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

академік Національної академії правових наук України,

доктор юридичних наук, професор

ПРЕДМЕТ ТА СИСТЕМА СУЧАСНОГО ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Від історичних подій, коли почало формуватися нове приватне право України, нас відділяє вже чверть століття. Не викликає сумнівів, що настав час, щоб осмислити як сам предмет цивільного права, так і його методологічні засади у контексті принципово нових підходів до регулювання цивільно-правових відносин – з позицій громадянського суспільства та ринкової економіки. Методологія цивільного права – це його фундамент, те, на чому формується і тримається все приватне право.

Дискусії по обговоренню цих проблем не вщухають дотепер. Особливо вони загострюються в період проведення кодифікаційних робіт. Водночас прийняття цивільних кодексів не тільки не знімає, а подекуди лише змінює спрямованість дискусій та загострює їх.

Ось і зараз, після завершення кодифікації цивільного законодавства, маючи певний практичний досвід застосування ЦК, важливо дати відповіді на деякі важливі питання:

– Що собою являє сучасне цивільне право?

– Чи можемо ми, абстрагуючись від сьогоденних реалій (економічних, політичних, соціальних) спиратися на соціалістичну доктрину періоду кодифікації цивільного законодавства 60-х років минулого століття?

– Чи можна, без певних уточнень та застережень, скористатися дореволюційною доктриною цивільного права?

Попри всю ясність поставлених питань, відповісти на них доволі нелегко. Необхідно якомога точніше зрозуміти зміст сучасних цивільно-правових конструкцій, більш глибоко проникнути в їх правову природу, повніше і об'ємніше побачити їх регулятивний потенціал.

Настав зірковий час цивілістики, тому що не тільки ми, хто присвятив їй своє життя, але й в цілому юридичне співтовариство з'ясовує, що є предметом цивільного права, і що є первинним у процесі правового регулювання і формування системних правових утворень – предмет чи метод правового регулювання. Поки не знайдена точка, на яку можна спиратися у з'ясуванні та вирішенні цього питання. Допоки ми не можемо знайти точну відповідь.

Можливо, тому що сама постановка питання: що головніше – предмет чи метод – у своїй основі є помилковим. Безумовно, виявляючи критерії розмежування системних нормативно-правових утворень, які ми традиційно іменуємо галузями права, для нас дуже важливою є та сфера суспільних відносин, яка підпадає під дію відповідних правових приписів (норм права).

Предмет правового регулювання не є правом. У такому розумінні і метод правового регулювання також не є правом. Однак ми можемо виявити однорідні правові масиви не інакше, як крізь призму предмету і методу правового регулювання.

Ніяк не зменшуючи значення предмету (тобто тих суспільних відносин, які входять у сферу правового регулювання), ми, тим не менш, маємо завжди пам'ятати, що саме метод виступає тим засобом (механізмом), за допомогою якого ми здійснюємо пошук суспільних відносин, що охоплюються предметом цивільного права. У такому розуміння метод виступає своєрідним «індикатором цивілістичності». Однак цим він не вичерпує свою роль у процесі правового регулювання. Він «проявляється» в цивільно-правових відносинах шляхом виявлення в них приватно-правового змісту. Водночас суспільні відносини, набуваючи правову форму цивільно-правових, несуть у собі характерні риси методу, властиві саме цивільному праву: юридична рівність учасників, диспозитивність прав та обов'язків, організаційну та майнову автономію та інші.

Таким чином, ознака юридичної рівності суб'єктів – це ознака, характерна тільки методу цивільно-правового регулювання або він іманентний також і предмету?! Цілком зрозуміло, що ця проблема потребує детального аналізу, який має спиратися не тільки на цивілістичну доктрину, але й на практику застосування цивільного законодавства.

У процесі переходу до ринкової економіки був реанімований поділ права на публічне та приватне, що характеризувало повернення до витоків класичної приватно-правової доктрини. У такому контексті ми, рухаючись вперед, намагаємося методично виокремлюючи приватно-правові засади нашого буття і вводити їх у царину цивільного права.

Однак при цьому ми зустрічаємося з об'єктивно існуючими труднощами – оскільки приватне право не існує у «стерильному» вигляді, тобто повністю відокремлене від будь-яких публічно-правових включень (у вигляді окремих норм, блоків, а можливо й інструментів).

Відомий цивіліст Ладо Чантурія справедливо зазначає, що «не дивлячись на те, що юридична наука одноставно визнає поділ права на приватне та публічне, ми не повинні уявляти їх як ізольовані один від одного і суворо розмежовані явища. Подібний розрив є практично неможливим. Особливо це проявляється при дослідженні сучасного права, оскільки приватні і суспільні інтереси і відносини тісно переплетені одне з одним» [1, с. 56].

В юридичній літературі відзначається, що самі гарантії здійснення цивільних прав встановлюються за допомогою норм публічного права, оскільки вони пов'язані із застосуванням примусу.

Питання про примус у цивільному праві обумовлює необхідність залучення тих публічно-правових механізмів, що забезпечують нормальне функціонування суб'єктивних цивільних прав.

Аналізуючи склад предмету сучасного цивільного права, можна відмітити в його динаміці безумовні тенденції до розширення.

Передусім це можна проілюструвати на прикладі корпоративних відносин. Регулювання цих відносин здійснюється не тільки нормами приватного (зокрема і передусім цивільного) права, але також і нормами публічного права. Це обумовлено потребою гарантування та забезпечення належного захисту міноритарних акціонерів (або як інакше кажуть – масового інвестора). Саме з цієї метою встановлюються різні обмеження та особлива регламентація при реалізації корпоративних відносин. Однак і ці обмеження, і особливості правової регламентації не змінюють приватно-правової природи самих корпоративних відносин. До слова, при модернізації ЦК Російської Федерації корпоративні відносини визначені як частина цивільно-правового регулювання.

Цивільне право на сучасному етапі не може залишатися таким, яким воно було в 60-ті роки минулого століття.

Життя стало іншим, викликом часу стало прийняття нових цивільних кодексів. Чи можна собі уявити сьогодні фондовий ринок, який розвивається в уявленнях про те, що цінний папір – це обов'язковий документ, який посвідчує майнове право, яке можна реалізувати не інакше, як шляхом пред'явлення цінного паперу. В сучасних умовах практично весь обіг цінних паперів здійснюється у без документарній формі і мало кого дивує формулювання «запис на рахунок». Можна говорити про реанімацію вексельного обігу, у зв'язку з чим заслуговують на особливу увагу вексельні угоди та інші цивільно-правові аспекти вексельних правовідносин.

Говорячи про розширення предмету цивільного права, не можна не згадати про особисті немайнові відносини.

Якщо в цивільних кодексах багатьох країн СНД, як і раніше, залишається тільки охорона особистих немайнових відносин, не пов'язаних з майновими, то в ЦК України (ст. 1 ЦК, глави 20–22) передбачається регулювання цих відносин. Такі різні підходи у кінцевому рахунку дозволяють, порівнюючи позитивний та негативний досвід, визначити міру «розумної достатності» у вирішенні цієї проблеми, до якої вже більше півстоліття прикута увага цивілістів.

По-новому сьогодні виглядає питання про систему права та місце в ній цивільного права. Визнання доцільності поділу права на приватне та публічне дотепер не змінило традицій попереднього періоду у формуванні різних галузей права. При цьому, крім фундаментальних галузей, існування яких ніхто не заперечує (конституційне, цивільне, адміністративне, процесуальне, трудове) виокремлення нових правових масивів у самостійні галузі права набув, на нашу думку, неконтрольований характер. Космічне, енергетичне, інвестиційне, інноваційне, – цей перелік можна ще довго продовжувати.

В нашій літературі з цього питання відзначається, що «з'явилися галузі права з *поліелементними методами* (виділено мною. – Н. К.) правового регулювання. Як результат, стала втрачатися сама можливість конструювати у системі права однотипних галузей права» [2, с. 10].

Якщо визнати, що поряд з галузями права (гілками права), яким притаманний єдиний (універсальний) метод правового регулювання відповідних груп суспільних відносин, виникають нормативно-правові утворення комплексного характеру (або поліметодного типу), необхідно відповісти на запитання, що являють собою ці комплексні нормативно-правові утворення і як вони формуються. Цілком очевидним є те, що власної основи у таких утворень немає і бути не може в силу того, що правові норми, з яких вони складаються, були відібрані (вилучені) з фундаментальних галузей права (цивільного, адміністративного, можливо процесуального).

Цілком закономірним є питання, чи продовжують у такій ситуації ці «відібрані» норми залишатися в якості працюючих регулятивних механізмів у цих фундаментальних галузях? Якщо відповідь буде ствердною, тоді, що являє собою це комплексне утворення, яке є безумовно похідним, вторинним по відношенню до фундаментальних галузей права.

Визнання доцільності виділення та існування таких вторинних комплексних нормативних утворень не звільняє від необхідності встановити межі «дроблення» предмету правового регулювання, щоб не скотитися, за влучним та яскравим висловом Є. О. Суханова, до створення «банно-прального та бакалійно-гастрономічного права».

В Україні цей процес вже розпочатий прийняттям Господарського кодексу України. Можна це розцінювати як повну поразку цивілістів. Але тільки певною мірою. Оскільки в

цілому для Цивільного кодексу України визначений статус нормативного акта загального характеру, який беззаперечно субсидіарно застосовується до відносин, не врегульованих Господарським кодексом. Як бачимо, крапка в цьому протистоянні ще не поставлена.

Питання про систематизацію норм цивільного права має не тільки «зовнішній» аспект, але, умовно кажучи, також і «внутрішній» – тобто це питання про систему самого цивільного права.

На перший погляд, проблема практично вичерпується структурою ЦК України, який в цілому і визначає внутрішню структуру галузі права. Дійсно, побудова основного кодифікованого акту передбачає виділення норм загальної частини та особливої, норми особливої частини, у свою чергу, об'єднані в інститути. Однак не можна не погодитися з тим, що зміни у предметі правового регулювання обумовлюють необхідність певних кореляцій і у системі цивільного права. Перш за все, з'являються нові інститути, в яких консолідується норми, що регулюють відносини, які «розширяють» предмет цивільно-правового регулювання. Таким чином, відбувається добудова, а подекуди – і перебудова як окремих інститутів, так і системи цивільного права в цілому. Цей процес можна проілюструвати появою Книги другої «Особисті немайнові права фізичних осіб», у якій об'єднані норми, яких раніше не було у цивільному законодавстві. Цей новостворений інститут «вписався» в систему цивільного права, але він продовжує розвиватися разом із нашим уявленням про межі регулювання особистих немайнових прав фізичної особи, їх механізми, способи реалізації та захисту. Усвідомлення цих процесів та їх відтворення у нормативно-правовому вимірі безумовно викликатиме корекції у системі цивільного права. Аналогічні приклади можна побачити й в інших структурних підрозділах цивільного права, скажімо в інституті речових прав, який за своїм обсягом, змістом та внутрішнього структурованістю давно перейшов межі інституту і став підгалуззю цивільного права. Якщо за часів ЦК УРСР 1963р. ми говорили виключно про право власності, то ЦК України 2003р. закріпив систему речових прав, серед яких право власності хоча і домінує, але не вичерпує всіх речових прав.

Наведене дає підстави для загального висновку про те, що з відновленням і поглибленням приватно-правових засад у регулюванні суспільних відносин на сучасному етапі відбувається розширення предмету цивільно-правового регулювання за рахунок охоплення приватним правом нових суспільних відносин, що викликає відповідні зміни в системі цивільного права, які характеризують процес його подальшої інституалізації.

На завершення хочу сказати, що ми маємо продовжувати рух вперед, максимально зберігаючи наші вікові цивілістичні традиції. В цьому невинному русі не можна зупинятися, не можна «зациклюватися» на стартових догмах, які сьогодні прямо суперечать новим реальним суспільним відносинам. Ми не повинні втратити шанс відчути нове цивільне право – більш потужне, більш динамічне. Можемо цей шанс втратити, якщо будемо залишатися в полоні старих конституцій, які вже давно стримують цю енергію істинного цивільного права.

Список бібліографічних посилань:

1. Чантурия Л. О частном и публичном в гражданском праве: некоторые аспекты кодификации гражданского права // Гражданское право в системе права. Алматы, 2007. С. 55–68.
2. Мозолин В. П. Система российского права // Современная доктрина и гражданское законодательство. М.: Юстицинформ, 2008. 176 с.

Одержано 17.04.2017